

Ηθική, Πολιτική και Πόλεμος.

Ποια είναι η ηθική βάση της απαίτησης πολεμικών επανορθώσεων

Διονύσιος Γ. Δρόσος
Ομότιμος Καθηγητής Ηθικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Από την εποχή του Μακιαβέλλι η πολιτική διαχωρίζεται από την προσωπική ηθική και υπηρετεί πλέον ρητά την χρησιμοθηρική ηθική της πολιτικής αναγκαιότητας προστασίας και αναπαραγωγής της κρατικής εξουσίας. Πρόκειται για την εικόνα ενός κόσμου συγκρούσεων και πολέμων, όπου το κάθε υποκείμενο (πολιτική οντότητα διαφόρων μορφών: κράτος, κόμμα, οργάνωση κ.ο.κ.) ακολουθεί την δεοντολογία του ιδίου συμφέροντος, έστω και αν τα άτομα στον ιδιωτικό βίο τους δεσμεύονται από μια «ανώτερη», και εν πάση περιπτώσει, δεσμευτικότερη ηθική.

Η θεαματική εισβολή των ιδεολογιών, από τον 19^ο αιώνα, οι οποίες υποκατέστησαν τη λειτουργία των θρησκευτικών ομολογιών, δηλαδή λειτούργησαν- παρά τον κραυγαλέα διακηρυσσόμενο αθεϊσμό τους - εν είδει θρησκευτικών υποκατάστατων, επανέφεραν την αξίωση της υποταγής της πολιτικής σε μια ανώτερη ηθική αρχή (παγκόσμια ειρήνη, γενική κοινωνική ισότητα, επικράτηση της «ανώτερης» φυλής κ.ο.κ.). Είναι προφανές, ωστόσο, η καταστατική αδυναμία οικουμενικής κατίσχυσης οποιασδήποτε από αυτές τις αξιολογήσεις. Αντιθέτως, η πολιτική σύγκρουση και ο πόλεμος (πάντα συναφής και αναπόσπαστος από αυτήν καθόσον είναι η συνέχισή της με άλλα μέσα) επενδύθηκαν ιδεολογικά με ισχυρές προσομοιώσεις θρησκευτικού φανατισμού, κάνοντας τον πόλεμο ακόμα πιο φονικό. Διότι, εάν πιστεύει κανείς πως πολεμά όχι για την επιβίωσή του ή την ανεξαρτησία ή την αξιοπρέπειά του, αλλά για την εκρίζωση του «κακού», θεωρεί πως αναλαμβάνει ρόλο ιερού εκτελεστή του «καλού», όπου έχοντας την «ευλογία» του αγγέλου εξολοθρευτή να δράσει απολύτως ελεύθερα, δεν δεσμεύεται από τίποτα προκειμένου να επιτύχει το έργο του. Καμία ηθική αρχή δεν μπορεί να δεσμεύσει εκείνον που πιστεύει πως η αποστολή του είναι η εξόντωση του «κακού». Όπου ως «κακό» ορίζεται συνήθως ο όποιος αντίπαλος (φυλετικός, εθνικός, ιδεολογικός, πολιτικός κοκ). Δεν υπάρχει ασφαλέστερη οδός της διαιώνισης του κακού από την αυταπάτη της ριζικής εξάλειψής του. Πώς ξεφεύγουμε από αυτόν το φαύλο κύκλο;

I. Η ηθική της ευθύνης και η ηθική των απόλυτων αρχών.

Ο Μαξ Βέμπερ μας προσφέρει μια χρήσιμη και ρεαλιστική διάκριση στο πεδίο της ηθικής. Διακρίνει την «ακοσμική» ηθική των απόλυτων αρχών και σκοπών από την πολιτική ηθική της ευθύνης. Η πολιτική είναι εξ ορισμού οργανικά συνδεδεμένη με την άσκηση βίας. Αυτό σημαίνει ότι τα «πρέπει» της πολιτικής δεν θεμελιώνονται στην ελεύθερη ατομική συνείδηση, αλλά έχουν αναγκαστικό χαρακτήρα, καθόσον συνιστούν άσκηση εξουσίας. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι και ο αγαθότερος και ευγενέστερος σκοπός είναι αδύνατον να μην μετέλθει κάποιας μορφής «κακών» μέσων. Μια καθαρή ηθική των απόλυτων σκοπών, θα ήταν υποχρεωμένη να παραιτηθεί απολύτως κάθε βίαιου μέσου. Αυτό συμβαίνει κατά την επιζήτηση της αγιότητας, οπότε η αντιμετώπιση του κακού ακολουθεί την ευαγγελική αρχή *μηάντιστῆναι τῷπονηρῶ*.

Είναι η στροφή, η προσφορά της άλλης παρειάς, η ελεύθερη επιλογή της μη ανταπόδοσης που διακόπτει την αναπαραγωγή του κακού. Αυτή η στάση αποτελεί την επιζητούμενη αριστεία στην πορεία του αγιασμού του ανθρώπου. Ωστόσο, ο τερματισμός του κακού δια της αυτοθυσίας, καθώς είναι θεανθρώπινο και όχι φυσικό ανθρώπινο ενέργημα, προϋποθέτει την έξοδο από το πεδίο της ιστορίας του κόσμου τούτου. Γι' αυτό χαρακτηρίζεται ως *ακοσμική* ηθική. Όταν η ίδια συμπεριφορά μη ανταπόδοσης επιδεικνύεται από τον άνθρωπο που δεν έχει αποφασίσει την ρήξη του με τον κόσμο, δεν είναι παρά εκδήλωση δειλίας, εθελοδοουλίας και αναξιοπρέπειας. Από την άλλη, όμως, όταν η ηθική των απόλυτων σκοπών εκκοσμικεύεται και τίθεται στην υπηρεσία της κοσμική εξουσίας, αποτελεί φοβερό όπλο ολοκληρωτικής επιβολής: αν ορίσουμε τον αντίπαλο, τον «άλλον» που δεν υποτάσσεται στον δικό μας απόλυτο σκοπό, ως προσωποποίηση του κακού, καμία ηθική δεν επιτρέπεται να περιορίσει τα μέσα που επιβάλλεται να χρησιμοποιηθούν στον πόλεμο εναντίον του. Συνέβη και συμβαίνει αυτό στον κόσμο μας. Το έκαναν τόσο θρησκευτικές όσο και αντιθρησκευτικές ιδεολογίες. Ο Ναζισμός υπήρξε η κορυφαία εκδήλωση κοσμικού ολοκληρωτισμού: επιδίωξη του απόλυτου σκοπού, ανεξαρτήτως των συνεπειών της χρήσης των μέσων, τα οποία είναι επιτρεπτά και επιβαλλόμενα χωρίς κανένα περιορισμό, πέραν της αποτελεσματικότητας. Κατά μια ειρωνική αντιστροφή, η εκκοσμικευμένη ηθική των απόλυτων σκοπών απολήγει έτσι σε πλήρη κατάργηση κάθε ηθικής.

Ο άλλος δρόμος, η ηθική της ευθύνης, έχει επίγνωση της αναπόφευκτης ανταπόδοσης, της χρήσης δηλαδή μέσων που μετέρχονται βία, δηλαδή μετέχουν εν μέρει του κακού, προκειμένου να αντιμετωπιστεί ένα κακό μεγαλύτερο. Εδώ οι σκοποί δεν είναι απόλυτοι· δεν

είναι το «καλό» κατά του «κακού», αλλά το σχετικά μικρότερο κακό εναντίον του μεγαλύτερου. Χωρίς αυτό να σημαίνει πως υπάρχουν αδιαφιλονίκητες αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις, τι είναι μεγαλύτερο και τι μικρότερο κακό, ο δρόμος αυτός αφήνει πάντως ανοικτή τη δυνατότητα αναλογικότητας και σύγκρισης, ακόμα και μεταξύ διαφορετικών ιδεολογικών προσανατολισμών. Είναι μια ηθική ατελών όντων. Ατελή τόσο ως προς την αρετή όσο και ως προς την κακία τους.

Αυτή η κατεύθυνση λοιπόν εμφανίζεται ως πλέον πρόσφορη για τον καταλογισμό ηθικών ευθυνών εντός της ιστορίας. Στην ηθική των συνεπειών θα καταφύγουμε προκειμένου να ορίσουμε μορφές του κακού, βλάβες και ζημιές που οφείλει να αποκαταστήσει ο αυτουργός, όποια και αν είναι η από πλευράς του δικαιολόγηση των επιβλαβών πράξεων. Διότι η δικαιολόγηση αυτή κατ' ανάγκην φέρει το φορτίο της ιδεολογικής του στοχοθεσίας, ενώ η ηθική της ευθύνης δεν αξιολογεί σκοπούς, αλλά καταλογίζει συνέπειες, ηθελημένες ή αθέλητες. Με άλλα λόγια: χωρίς να μπαίνουμε στη συζήτηση για τις προθέσεις του αυτουργού των ζημιωγόνων πράξεων και στην αξιολόγησή τους από μέρους του, εστιάζουμε στις συνέπειες τους, δηλαδή στο από γεγονός της μετρήσιμης προκληθείσας ζημιάς.

II. Γιατί η διεκδίκηση των γερμανικών επανορθώσεων είναι δίκαιη.

Αυτή η προσέγγιση προσφέρει λοιπόν βάση για την συγκρότηση ηθικού επιχειρήματος υπέρ της διεκδίκησης επανορθώσεων για τις καταστροφές που επέφερε η γερμανική κατοχή.

Το Εθνικό Συμβούλιο Διεκδίκησης των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα (ΕΣΔΟΓΕ) έχει συγκεντρώσει και παρουσιάσει εμπειριστατωμένες μελέτες υπολογισμού των υλικών ζημιών που προκάλεσε η κατοχή. Το ομοσπονδιακό κράτος της Γερμανίας ως συνέχεια του ναζιστικού κράτους ευθύνεται για τις ολέθριες συνέπειες που προκάλεσαν ενέργειες του τελευταίου, ηθελημένα ή αθέλητα. Στην προκειμένη περίπτωση, οι συνέπειες είναι ηθελημένες, διότι ο πόλεμος, του οποίου συνέπεια υπήρξε η κατοχή, ήταν ένας όχι δίκαιος πόλεμος. Η διεθνής βιβλιογραφία δέχεται ως δίκαιο πόλεμο (*bellum justum*), έναν πόλεμο ο οποίος ανταποκρίνεται σε δυο ομάδες κριτηρίων: α) το δικαίωμα στον πόλεμο (*Jus ad bellum*) και β) το δίκαιο εν πολέμω (*Jus in bello*). Το πρώτο αφορά την δικαιολόγηση του πολέμου και το δεύτερο αφορά την τήρηση κάποιων κανόνων κατά την ίδια τη διεξαγωγή του πολέμου.

Ως προς το *Jus ad bellum*: 1) Ο λόγος της κήρυξης πολέμου της Γερμανίας εναντίον της Ελλάδας δεν ήταν δίκαιος, διότι δεν ήταν αμυντικός, αλλά επιθετικός πόλεμος. Η άμυνα της χώρας έναντι εξωτερικής επιβουλής είναι ο μόνος πόλεμος που αναγνωρίζεται ως δίκαιος.

2) Ως αγαθή πρόθεση στον πόλεμο θεωρείται η επανόρθωση των κακών του πολέμου και η επίτευξη ειρήνης. Η αντεκδίκηση, η επέκταση, η επιβολή, το συμφέρον δεν θεωρούνται καλές προθέσεις. Ο πόλεμος αυτός επομένως κινείται από κακές προθέσεις, καθόσον δεν υπήρξε κάποια αδικία την οποία σκόπευε να θεραπεύσει και ο σκοπός του ήταν η κατάκτηση μια γεωστρατηγικής θέσης χρήσιμης στην όλη οικονομία του πολέμου που διεξήγε και που ήταν σαφώς κατακτητικός.

3) Ως προς το κριτήριο της αναλογικότητας, ένας πόλεμος θεωρείται ότι δικαιώνεται, μόνον όταν το συνολικό καλό που προκύπτει από τον πόλεμο αντισταθμίζει το συνολικό κακό που σημαίνει η ίδια η διεξαγωγή πολέμου. Αν το αναμενόμενο κόστος του πολέμου είναι μεγαλύτερο από το προσδοκώμενο όφελος, τότε ο πόλεμος είναι δυσανάλογος. Είναι προφανές ότι από την πλευρά του κόστους, η καταστροφή της κατεχόμενης χώρας σε έμψυχο και άψυχο υλικό δεν μπορεί να αντισταθμιστεί με το όφελος που είχε η κατέχουσα χώρα, ακόμα και με τον κυνικότερο «συνολικά» ωφελιμιστικό υπολογισμό, αν μη τι άλλο, διότι το όφελος αυτό διοχετεύθηκε σε στρατιωτική ισχύ και διευκόλυνε τη συνέχιση των καταστροφών, στην Ελλάδα και αλλού.

Παρ' ότι λοιπόν το *Jus ad bellum* μοιάζει να αναφέρεται στις προθέσεις και όχι στις συνέπειες του πολέμου, εν τούτοις, οι προθέσεις εν προκειμένω δεν μπορούν να δικαιολογηθούν, παρά μόνον αν ασπασθεί κανείς τη ναζιστική ιδεολογία, την οποία όμως έχει καταδικάσει η διεθνής κοινότητα και νομολογία ως εγκληματική, κάτι το οποίο πρακτικά σημαίνει πως οι φονικές συνέπειες που απορρέουν από αυτή δεν είναι τυχαίες, αλλά λογικά αναγκαίες. Αυτά από πλευράς *Jus ad bellum*.

Όσον αφορά το *Jus in bello*, τον «δίκαιο» χαρακτήρα των μέσων και των τρόπων της διεξαγωγής του πολέμου (όποια και αν ήταν η δικαιολόγηση της εμπλοκής σε αυτόν), έχουμε τρία κριτήρια:

1) Διάκριση, ασυλία των αθώων.

2) Παράπλευρες απώλειες: μη ηθελημένη πρόκληση ζημίας σε αμάχους.

3) Αναλογικότητα των ξεχωριστών, επιμέρους πολεμικών ενεργειών προς τις αιτίες που τις προκάλεσαν. Εδώ ασφαλώς κάθε άλλο παρά ασυλία των αθώνμαρτυρούν οι αμέτρητες εκτελέσεις αθών ως «αντίποινα» για απώλειες των στρατευμάτων κατοχής από τη δράση αντιστασιακών οργανώσεων ή ακόμα και για την ένοπλη αντίσταση των πολιτών στη μάχη της Κρήτης. Ως προς τις παράπλευρες απώλειες, έγιναν βομβαρδισμοί κατοικημένων περιοχών και καταστροφή χωριών και οικονομικών μονάδων, που οδήγησαν στον θάνατο ή την εξαθλίωση αμάχους. Αλλά και ο τρομερός πληθωρισμός που προκάλεσε η εξυπηρέτηση του αναγκαστικού δανείου προσβάλλει επίσης αυτόν τον όρο, καθώς οδήγησε στον θάνατο από πείνα χιλιάδες αμάχους. Τέλος, η αναλογικότητα παραβιάζεται βάνουσα, καθώς κάθε γερμανική απώλεια απαντήθηκε με ενέργειες που οι κατοχικές δυνάμεις ονόμασαν «νόμιμα αντίποινα», ενώ επρόκειτο για εγκληματικές επιδρομές εξόντωσης αθών αμάχων. Και μόνον η επίσημα διακηρυχθείσα και εφαρμοσθείσα πολιτική να εκτελούνται 50 Έλληνες για κάθε Γερμανό αρκεί.

Σύμφωνα λοιπόν τόσο με τα κριτήρια του *Jus ad bellum* όσο και του *Jus in bello*, ο πόλεμος (και η συνεπαγόμενη κατοχή) της Γερμανίας εναντίον της Ελλάδας ήταν αδιαμφισβήτητα άδικος. **Είναι συνεπώς δίκαιο η αδικία αυτή να αποκατασταθεί.**

Το *jus in bello* συνώνυμο του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου (International Humanitarian Law- IHL), αποσκοπεί στον περιορισμό και την οριοθέτηση της χρήσης μέσων βίας και καταστροφής, ανεξάρτητα από την υπαιτιότητα για την προσφυγή στον πόλεμο. Ανεξάρτητα αν τηρούνται ή όχι οι όροι που αφορούν τη δικαιολογημένη κήρυξη πολέμου, τα εμπόλεμα μέρη οφείλουν να απέχουν από ενέργειες που απειλούν αμάχους ή αμέτοχους στον πόλεμο. Η γενοκτονία, τα εγκλήματα πολέμου, η εθνοκάθαρση και τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας εντάσσονται σε αυτήν την κατηγορία. Στην περίπτωση της ναζιστικής Γερμανίας, η ίδια η έννοια του *jus in bello* καταλύεται για τον λόγο που αναφέραμε πιο πάνω: μια ολοκληρωτική πολιτική οντότητα, η οποία δεν αναγνωρίζει στον εχθρό έναν ισότιμο «όμοιο», αλλά τον «απολύτως άλλον», το «κακό», το οποίο θεωρεί πως έχει την ιερή αποστολή να εξαλείψει, αυτή η δύναμη εξ ορισμού δεν δεσμεύεται να τηρήσει κανόνες κατά τη διαδικασία: επιτρέπει στον εαυτό της την χρήση όλων των μέσων, διότι η «ιερότητα» του απόλυτου σκοπού επιβάλλει την υπερνίκηση κάθε ενδοιασμού, ο οποίος μάλιστα θεωρείται «αδυναμία» και ασθενής στράτευσης στο υπέρτατο «αγαθό».

III. Ηθική στην υπηρεσία της ισχύος και ισχύς στην υπηρεσία της ηθικής.

Αν και οι διεθνείς συνθήκες και οργανισμοί «εγγυώνται» τους όρους «δίκαιης» διεξαγωγής του πολέμου, η απουσία ενός παγκόσμιου κρατικού θεσμού, με ισχύ αναγκαστικής εφαρμογής του διεθνούς δικαίου, κινδυνεύει να καταστήσει όλους αυτούς τους όρους ισοδύναμους προς ευχολόγια ή ευσεβείς πόθους. Από τη σκοπιά μιας επιπόλαιης ερμηνείας της ρεαλιστικής σχολής, ο όλος ηθικός προβληματισμός κρίνεται «άχρηστος», καθόσον εκείνο το στοιχείο που καθορίζει τη συμπεριφορά των εμπολέμων είναι η βέλτιστη χρησιμοποίηση παντός μέσου που επισπεύδει την υποταγή του αντιπάλου στη δική μας θέληση. Κατά τον Clausewitz, «ο πόλεμος είναι μια πράξη βίας, προορισμένη στο να καταναγκάσει τον αντίπαλο να εκτελέσει τη θέλησή μας». Ωστόσο, ουσιώδες μέρος αυτής της προσπάθειας είναι ο κλονισμός και η κάμψη της θέλησης του αντιπάλου. Η προπαγάνδα στοχεύει στην ενίσχυση της φιλίας αυτοπεποίθησης, αποφασιστικότητας και αγαθής συνείδησης ότι πράττει το «σωστό». Συγχρόνως στοχεύει στην υπονόμηση του ηθικού και της θέλησης του εχθρού, την υπονόμηση της αποφασιστικότητάς του και την αποδόμηση κάθε ηθικής δικαιολογητικής βάσης των δικών του πράξεων. Προβάλλει δε αυτές τις παραστάσεις προς τους παρατηρητές και ουδετέρους, προς διαμόρφωση της έξωθεν καλής μαρτυρίας ή και τη συγκρότηση συμμαχιών ή έστω ευμενούς ουδετερότητας. Σε αυτή την προοπτική, η ηθική επιχειρηματολογία επιστρατεύεται, εργαλειοποιείται και γίνεται όπλο στην υπηρεσία της νίκης. Ενώ επομένως η απλή, γενική επίκληση αφηρημένων ηθικών αρχών με την ελπίδα δικαίωσης αποτελεί ρομαντική αυταπάτη, καθόσον απουσιάζει ένας οικουμενικά αποδεκτός ηθικόςκριτής, η ένταξη μιας μελετημένης ηθικής επιχειρηματολογίας στο πολεμικό οπλοστάσιο αποτελεί αναφαίρετο στοιχείο της ρεαλιστικής προσέγγισης της πολιτικής και του πολέμου.

Το ηθικό παράδοξο του πολέμου έγκειται στο ότι ενώ κατά τον πόλεμο, όλες οι ηθικές επιταγές τελούν υπό αίρεση, ωστόσο, η ηθική δικαιολόγηση των πράξεων του πολέμου είναι διαρκώς ενεργή και αποτελεί θεμελιώδη διάσταση του πολέμου του ιδίου. Αν λοιπόν ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα, η ηθική είναι συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα.

Αυτό βεβαίως συμβαδίζει με μια σχετικοποίηση της ηθικής, εφόσον και ο φονικότερος και εγκληματικότερος στρατός θα πασχίζει πάντα να δικαιολογήσει ή να αποκρύψει τα πεπραγμένα του. Η προπαγάνδα είναι συνάρτηση, αλλά και διαμορφωτής του συσχετισμού δυνάμεων. Σημαίνει όμως επίσης, ότι ακόμα και ο πλέον αθώος, ο υφιστάμενος το

μεγαλύτερο βάρος των απωλειών ακόμα και ο διεξάγων δίκαιο πόλεμο, θα πρέπει να προβάλλει το δίκιο του χρησιμοποιώντας τα μέσα μιας στρατευμένης στην προπαγάνδα ηθικής, ώστε να διαμορφώσει συσχετισμούς, εύνοια της κοινής γνώμης και να επιτύχει τους πολεμικούς του σκοπούς.

Σε αυτή τη γραμμή συνεπώς, θα πρέπει να γίνει αντιληπτή και η ηθική διάσταση της διεκδίκησης επανορθώσεων. Αποτελεί συνέχεια του πολέμου (άλλωστε δεν έχει υπογραφή συνθήκη ειρήνης με τη Γερμανία) και με «πολεμικό» τρόπο θα πρέπει να οργανωθεί: αναζήτηση συμμαχίων, εκμετάλλευση αδυναμιών του αντιπάλου, εντατικοποίηση της επίθεσης ανάλογα με τις ρωγμές που εμφανίζονται στην άμυνα του, με βάση την κατάλληλη αξιολόγηση του *καιρού* (timing).

Από αυτή την άποψη, δεν είναι αμελητέες οι εσωτερικές αντινομίες της ηθικής θέσης του αντιπάλου. Στην περίπτωση της Γερμανίας, η προτεσταντική ηθική που είναι βαθιά ριζωμένη στην κουλτούρα της έχει ως ακρογωνιαίο λίθο την έννοια του *Schuld*. *Schuld* σημαίνει συγχρόνως: χρέος, οφειλή (οικονομική και ηθική), φταιξίμο, συνειδησιακό βάρος, ευθύνη και ενοχή. Ο ένοχος λέγεται *Schuldig*, «οφείλων», «έχων χρέος», «υπόχρεος». Η συγχώρηση λέγεται *Entschuldigung*, κυριολεκτικά «άρση της οφειλής». Ο Μαξ Βέμπερ έχει αναλύσει την τεράστια σημασία αυτής της έννοιας για την δόμηση της προτεσταντικής ηθικής. Πάνω στην έννοια του χρέους θεμελιώνεται το επαγγελματικό καθήκον, ήθος ειδικά συνυφασμένο με το πνεύμα του καπιταλιστικού πολιτισμού, που διέπει καπιταλιστές και εργαζόμενους. Σε μια χριστιανική ομολογία από την οποία απουσιάζει διαμεσολάβηση της ιεροσύνης και κυρίως το μυστήριο της εξομολόγησης και άφεσης των αμαρτιών, η βαθιά ριζωμένη ενοχή του χρέους βαραίνει τη συνείδηση πολύ περισσότερο από όσο στον Καθολικισμό, ασύγκριτα δε περισσότερο από όσο στην Ορθοδοξία. Μόνον η εκπλήρωση του χρέους μπορεί να ελαφρύνει τη συνείδηση. Καμία άφεση, καμία επιείκεια, καμία χάρις (χάρισμα), καμία παραγραφή. Εδώ θεμελιώνεται το άτεγκτο και αδιαπραγμάτευτο ήθος της επιταγής *facta sunt servanda* (οι συμφωνίες πρέπει να τηρούνται). Αποτελεί συνεπώς σχήμα οξύμωρο, η Γερμανία να απαιτεί με άκρα ανεπιείκεια, συνοδευόμενη από αφ' υψηλού διδακτισμό, την εξόφληση των προς αυτήν οικονομικών οφειλών (ακόμα και αν δεχθούμε για την οικονομία της συζήτησης ότι δεν πρόκειται για «επαχθές χρέος») και συγχρόνως να κωφεύει στην εκπλήρωση των δικών της, όπως αυτό απαρεγκλίτως απαιτείται από την ίδια ηθική. Βεβαίως, έχει τη δύναμη να το κάνει. Αυτό όμως σημαίνει ακριβώς πως η άσκηση πίεσης (άσκηση δύναμης) σε αυτό το σημείο δεν είναι άσκοπη ή άκαρπη. Θα πρέπει να ασκείται η πίεση

αυτή, όχι συναισθηματικά και παρορμητικά, αλλά σχεδιασμένα και με επαγρύπνηση για την εκμετάλλευση συγκυριών, όπου οι συσχετισμοί ισχύος θα ευνοήσουν καλύτερο αποτέλεσμα. Μόνον η λογική του συμφέροντος ή της ελαχιστοποίησης ζημίας θα την ανάγκαζε να πράξει αλλιώς, δηλαδή «ηθικά». Όπως συμβαίνει στην ειδική σχέση που έχει οικοδομήσει η μεταπολεμική Γερμανία με το κράτος του Ισραήλ. Εκεί τα στρατηγικά συμφέροντα επέτρεψαν στην άλλη πλευρά να αντλήσει το μέγιστο όφελος από την τεράστια ενοχή για το Ολοκαύτωμα. Δεν υπάρχει θεσμός, πρόγραμμα σπουδών, εκδήλωση, έργο επιστημονικό ή καλλιτεχνικό κτλ για το Ολοκαύτωμα που να μην χρηματοδοτείται από τη Γερμανία. Το χρήμα βεβαίως δεν εξαγοράζει το έγκλημα. Ούτε υπάρχει χρηματικό αντίτιμο έστω και μία ανθρώπινη ζωή. Όμως, και αυτό έχει σημασία: **δεν νοείται εξόφληση οποιασδήποτε ηθικής οφειλής με μια φραστική συγγνώμη, η οποία κι αυτή ακόμα μικρόψυχα παραχωρείται. Το απολύτως ελάχιστο προαπαιτούμενο για να γίνει αποδεκτή η συγγνώμη είναι η μέχρι κεραίας εξόφληση των ζημιών. Αυτό αποτελεί υποχρέωση του θύτη. Ο τρώσας και *ιάσεται*.** Πανάρχαιη αρχή του πολιτισμού μας. Ο τρώσας πρέπει να επιβαρυνθεί με το κόστος της ίασης. **Τίποτα λιγότερο δεν επιτρέπεται να θεωρηθεί ως ισοδύναμο ηθικής δικαίωσης.**

Αξιωνουμε έναντι της Γερμανίας, πλήρη επανόρθωση όλων των μετρήσιμων ζημιών (οι μη μετρήσιμες, οι θάνατοι και ο πόνος δεν επανορθώνονται ποτέ), διότι προκλήθηκαν από κακόβουλη αλληλουχία πράξεων (άδικος πόλεμος – εισβολή-κατοχή), των οποίων υπήρξαν αναγκαίες συνέπειες και συνιστούν, ανεξαρτήτως της κακόβουλης πρόθεσης, εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

Το ζητούμενο είναι συνεπώς **η συστηματική και αδιάλειπτη προβολή των συνεκτικά δομημένων και επιστημονικά τεκμηριωμένων αξιώσεων σε στοχευμένο διεθνές κοινό και με διαφοροποιημένες μορφές αναλόγως του κοινού και του μέσου, προς οικοδόμηση συμμαχιών, αλλά και διεύρυνση των ερεισμάτων εντός της Γερμανίας, μέχρις ότου ο κατάλληλος συσχετισμός δύναμης επιτρέψει στην ηθική αξίωση να αποκτήσει αποτελεσματικό βάρος.** Αυτό ασφαλώς, υπό την προϋπόθεση πως ο πολιτικός κόσμος της χώρας έχει την **πραγματική βούληση** να αναλάβει αυτόν τον αγώνα. Αυτό όμως είναι ένα άλλο κεφάλαιο που αφορά την ευθύνη της Ελληνικής Δημοκρατίας αυτή τη φορά, απέναντι στους πολίτες της που εξοντώθηκαν απλώς επειδή έτυχε να κατοικούν στο σπίτι τους, στην πατρίδα τους, στην χώρα τους, την οποία οι Ναζιστές θέλησαν να υποτάξουν και να αξιοποιήσουν ως χρήσιμο σε αυτούς γεωστρατηγικό χώρο.